

Młodzież w zmieniającej się rzeczywistości: wybrane aspekty orientacji życiowej i poczucia kontroli

HANNA LIBERSKA

Instytut Psychologii,
Uniwersytet im. A. Mickiewicza

STRESZCZENIE

W prezentowanym opracowaniu przedstawione są wyniki badań, których nadrzędnym celem było rozpoznanie aktualnych trendów w procesie kształtowania się orientacji życiowej polskiej młodzieży w końcu lat 90-tych. Ponadto w tekście zwrócono uwagę na rolę poczucia kontroli dla wyboru celów życiowych i sposobu ich realizacji przez dorastających. Badaniami objęto grupę 200 dziewcząt i chłopców w wieku od 15 do 18 lat. Wszyscy badani byli uczniami szkół podstawowych i ponadpodstawowych z terenu Poznania i województwa poznańskiego. W badaniach wykorzystano m.in. rozmowę psychologiczną i kwestionariusze „Cele życiowe” i „Osadzenie poczucia kontroli” (wg. Flamera i Groba, 1991). Rezultaty badań pozwalają pełniej zrozumieć niektóre związki pomiędzy m.in. postawami temporalnymi, poczuciem kontroli, celami życiowymi i poczuciem satysfakcji u młodzieży. W świetle badań zarysowały się m.in. kierunki zmian orientacji życiowej młodego pokolenia na tle wybranych psychospołecznych uwarunkowań.

WPROWADZENIE

Zasadniczym kryterium dorastania jest proces wrastania jednostki w społeczeństwo dorosłych (Piaget, 1970). Efektem tego procesu są „gruntowne przeobrażenia osobowości” oraz znalezienie przez młodego człowieka swego miejsca w świecie (Piaget, 1970, s. 358). Jednak nie dojdzie do tego bez ukierunkowania myślenia dorastających ku przyszłości i bez planowania przez nich owej przyszłości. Ponadto warunkiem koniecznym udanej tranzycji ku dorosłości jest uwzględnienie przez dziewczęta i chłopców — w ich planach życiowych — zadań przypisanych temu kolejnemu okresowi rozwojowemu.

Jednakże zajmując się rozwojem psychicznym człowieka nie możemy abstrahować od rzeczywistości społeczno — ekonomicznej, w której ów rozwój przebiega. Ideologie, prawo, zasady, jak też różnorakie instytucje (państwowe, społeczne i prywatne) ulegają systemowym przekształceniom. W ostatnich latach w naszym kraju transformacje kontekstu rozwojowego są szczególnie dynamiczne.

Zdaniem psychologów rozwoju znajdują one swoje odzwierciedlenie w aktywności ludzkiej, która jest w znacznej mierze uza-

leżniona od opracowania sytuacji na poziomie percepcyjno — emocjonalnym i pojęciowym (Tyszkowa, 1986). Warunki życia są przez ludzi — w pierwszej kolejności — percypowane, następnie analizowane i na koniec — oceniane. Oceny te przyjmują postać czy to globalnych stanów afektywnych wyrażających satysfakcję z dostrzeżonych stanów lub zmian — albo brak satysfakcji, bądź postać sądów ewaluatywnych czy też postać postaw pozytywnych lub negatywnych względem obserwowanych zjawisk (Reykowski, 1990; Tyszkowa i Przetacznik-Gierowska, 1996). W efekcie sposób myślenia o sobie samym, o związkach z innymi ludźmi, o własnej przyszłości, o swym usytuowaniu w świecie społecznym może podlegać zmianom o trwałym lub przejściowym charakterze.

Jednak nie tylko aktualne wydarzenia determinują zachowanie ludzkie. Rolę taką pełnią też wydarzenia przeszłe, jak i zdarzenia oczekiwane w przyszłości w ramach podmiotowej perspektywy czasu (Nuttin, 1985). Wspomniana perspektywa czasu jest konstytuowana przez podmioty i wydarzenia, które istnieją na poziomie wyobraźniowym.

W sensie właściwym perspektywę czasu charakteryzują: zasięg, zawartość, stopień strukturacji i poziom realizmu. Jednak perspektywę czasu można także rozpatrywać w aspekcie postaw wobec czasu. Jednostka może przejawiać mniej lub bardziej pozytywne, jak też negatywne postawy ku przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości. Inny jeszcze aspekt perspektywy czasu odnosi się do preferowanego (dominującego) kierunku w myślach i działaniach jednostki i jest określany jako orientacja tem-

poralna. Zachowanie człowieka może być w różnym stopniu zorientowane ku wartościom, przedmiotom i wydarzeniom osadzonym w przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości (Nuttin, 1985; De Volder, 1979; Cottle, Howard, 1972; Hornaert, 1973). Powszechnie zakłada się że ludzie starsi są zorientowani ku przeszłości podczas, gdy większość młodych jest zorientowana ku przyszłości.

PROBLEM I HIPOTEZY BADAWCZE

W obrębie podjętej problematyki szczególnie interesujące jest zagadnienie ekologicznych uwarunkowań powstawania i funkcjonowania różnych orientacji oraz zależności między nimi a planowanymi i realizowanymi działaniami jednostki. Równie ciekawe jest zagadnienie oddziaływania typu orientacji na przemiany kontekstu na poziomie egzo- czy mikrosystemu. Jednakże w badaniach prezentowanych w niniejszym opracowaniu podjęto problem psychologicznych konsekwencji transformacji ustrojowych, a dokładniej — wpływ owych transformacji na formowanie orientacji życiowej młodych Polaków. Przyjęto, że orientacja życiowa przejawia się w czynnościach i działaniach podmiotu ukierunkowanych na podstawowe cele życiowe i zadania rozwojowe ulokowane w określonej przestrzeni czasowej (przeszłości, teraźniejszości i przyszłości). Zakładamy, że jeśli jednostka koncentruje się wyłącznie na zadaniach specyficznych dla okresu życia, w którym aktualnie się znajduje, to formuje ona prezentystyczną orientację życiową. Natomiast w przypad-

ku, gdy jednostka tworzy plany obejmujące również zadania przypisane do dalszych okresów rozwojowych uznajemy, że formuje ona przyszłościową bądź perspektywną orientację życiową (Pietrasiński, 1990). U jej podłoża leży nie tylko wiedza podmiotu co do dalszego rozwoju własnej osoby i warunków społeczno — ekonomicznych w przyszłości, ale również przekonania dotyczące możliwości osobistego oddziaływania na własne postępowanie oraz na aktualne i przyszłe wydarzenia oraz subiektywna ocena wielkości tych oddziaływań (p. Rotter, 1966; Bandura, 1981, 1987, 1989; Sokołowska, 1993). Istnieją zatem podstawy teoretyczne pozwalające przypuszczać, że typ poczucia kontroli jest istotny dla konstrukcji planów życiowych młodzieży.

Głębokie przekształcenia ustrojowe, które zaszły w Polsce w ostatnich kilku latach stworzyły niepowtarzalną szansę pełniejszego poznania roli kontekstu ekologicznego dla formowania orientacji życiowej w okresie adolescencji. Zaistniałe warunki zewnętrzne pozwoliły na przeprowadzenie dwuetapowych badań o charakterze porównawczym. Pierwszy etap badań został zrealizowany w 1991 roku a etap drugi — w 1996 roku. Materiał zgromadzony w toku badań pozwolił poznać postawy i orientacje temporalne oraz plany życiowe młodzieży a także ich niektóre uwarunkowania. Uwzględniony został także aspekt rozwojowy interesującej nas problematyki.

Podstawowym celem analizy porównawczej danych zebranych w 1991 i 1996 roku było znalezienie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Czy dziewczęta i chłopcy w I i w II fazie adolescencji percypują zmiany warunków życiowych, do których doszło w przeciągu ostatnich 2 lat ich życia? Jeśli tak, to w jakich dziedzinach rzeczywistości dostrzegają zmiany i jak je oceniają z punktu widzenia perspektyw rozwoju dla własnej osoby i dla kraju?
2. Jakie są postawy temporalne polskiej młodzieży i czy ulegały one zmianom w przeciągu ostatnich 5-ciu lat?
3. Jakie są zasadnicze cele życiowe młodzieży i jakie jest ich rozlokowanie w perspektywie czasowej? Jakie czynniki są istotne dla uformowania planów życiowych w adolescencji?
4. Czy zawartość treściowa oraz wymiar temporalny planów życiowych młodzieży zmienił się w okresie transformacji systemowych w ostatnich 5-ciu latach?

W oparciu o rezultaty wcześniejszych badań i przegląd literatury przedmiotu sformułowane zostały pewne przypuszczenia dotyczące wybranych aspektów formowania orientacji życiowej młodzieży i jej niektórych uwarunkowań. Przyjęły one postać następujących hipotez badawczych:

Hipoteza I zakłada, że młodzież tworzy plany, których treść odzwierciedla zadania przypisane do okresu dorosłości. Jednak w toku dorastania wydłużeniu ulega wymiar temporalny planów i zmienia się ich strukturacja.

Hipoteza II głosi, że u młodzieży przeważa orientacja przyszłościowa i dominują pozytywne postawy wobec przyszłości.

Nie zostały sformułowane żadne szczegółowsze przypuszczenia odnoszące się do

rozwojowych zmian roli typu poczucia kontroli i jego wielkości dla ukształtowania orientacji życiowej dorastających dziewcząt i chłopców.

METODA

Porównanie wyników badań przeprowadzonych w 1991 r. i 1996 r. pozwoliło zweryfikować obie hipotezy badawcze. Zebrany materiał dostarczył także podstaw do sformułowania wstępnych odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące percepcji kontekstu ekologicznego, kierunków jego zmian oraz sposobów oceniania przez młodzież znaczenia tych zmian dla rozwoju własnej osoby, kraju i świata. Ponadto wyniki porównań pozwoliły pełniej zrozumieć zmiany wybranych uwarunkowań orientacji temporalnej i planów życiowych młodzieży m. in. takich jak: typ poczucia kontroli, płeć i wiek.

W pierwszym etapie badań (1991) użytkano obraz orientacji życiowej formowanej przez dorastających Polaków w początkowym okresie transformacji systemowej. Był to okres, w którym warunki rozwoju jednostek i grup społecznych zmieniły się w sposób radykalny. (Należy jednak zaznaczyć, że w momencie przeprowadzania badania młodzi ludzie nie zdążyli jeszcze doświadczyć konsekwencji zaobserwowanych przez nich zmian).

Natomiast rezultaty zgromadzone w II etapie badań (1996) odzwierciedlają postawy temporalne i plany życiowe młodzieży uformowane w okresie ustabilizowania się zmodyfikowanego kontekstu życiowego.

Zestawienie rezultatów zgromadzonych w obu etapach badań powinno wskazać kierunek ewolucji orientacji życiowej pokolenia przygotowującego się do wejścia w dorosłość na tle transformacji systemowych.

TECHNIKI BADAWCZE

Do poznania celów życiowych młodzieży i ich rozmieszczenia na osi czasu wykorzystano kwestionariusz „Cele życiowe” opracowany przez A. Flammera i A. Groba (1991).

Natomiast półstrukturowana rozmowa psychologiczna posłużyła do zebrania danych na temat postaw temporalnych młodzieży oraz danych dotyczących zmian zachodzących w różnych sferach rzeczywistości, a percypowanych przez dziewczęta i chłopców. Ponadto badani oceniali zaobserwowane zmiany z punktu widzenia ich oddziaływania na rozwój indywidualny jednostki i kraju — jako pozytywne, negatywne lub nieistotne.

Dane dotyczące poczucia kontroli i zadowolenia z własnej sytuacji życiowej oraz oczekiwanego przebiegu drogi życiowej w przyszłości uzyskano za pomocą skal szacunkowych zaczerpniętych z kwestionariusza Euronet (Flammer, Grob, 1991). Osoby badane szacowały możliwość osobistego oddziaływania na aktualne zachowanie i swe przyszłe losy (m.in. w takich dziedzinach, jak nauka, praca i zarobki) a także na dalszy rozwój kraju na skalach 10-punktowych. Natomiast do oceny poczucia zadowolenia dorastających Polaków z własnych perspektyw życiowych posłużyły skale 4-punktowe.

W zastosowanym planie badawczym jako zmienne zależne główne potraktowano treść planów życiowych i ich wymiar temporalny a także rodzaj zmian percypowanych przez młodzież w rzeczywistości, jak też oceny znaczenia tych zmian (pozytywne, negatywne, nieistotne).

Natomiast jako zmienne niezależne główne potraktowano wiek i płeć badanych a także czas historyczny (określony przez termin badania) oraz poczucie kontroli (określone jako przekonanie o wielkości wpływu wywieranego przez podmiot na własne zachowanie i rozwój). Pierwsza z wyróżnionych zmiennych niezależnych przyjmowała wartości z dwóch przedziałów: <14,6–15,6> lub <17,6–18,6>. Terminy badań, których wyniki poddano analizie przypadają na I połowę 1991 roku oraz na I połowę 1996 roku. Natomiast poczucie kontroli charakteryzujące młodzież było klasyfikowane jako wewnętrzne (w przypadku, gdy na skali szacunkowej osoba badana wskazała oceny nie mniejsze niż 6) lub jako zewnętrzne (wtedy, gdy osoba badana wskazywała oceny niższe niż 6).

OSOBY BADANE

W badaniach uczestniczyły 2 grupy młodzieży. Liczebność każdej z grup wynosiła 100 osób. Składały się one z 2 równolicznych podgrup wiekowych: 15-latków i 18-latków. Łącznie badaniami objęto 200 dziewcząt i chłopców znajdujących się w dwóch fazach adolescencji.

Młodzież uczestnicząca w badaniach reprezentowała różne środowiska społecz-

ne. Badani należący do młodszej podgrupy wiekowej byli uczniami klas ósmych szkół podstawowych. Natomiast badani ze starszej podgrupy wiekowej uczęszczali do klas trzecich liceum ogólnokształcącego i technikum.

W pierwszej części badań — która miała charakter indywidualny — przeprowadzono rozmowę psychologiczną. W drugiej części badań młodzi ludzie wypełniali kwestionariusze i nanosili swe oceny na skale szacunkowe. Ta część badań miała charakter zbiorowy.

WYNIKI BADAŃ

Wszyscy badani dostrzegają, iż w otaczającym ich świecie zachodzi wiele różnorodnych przekształceń. Wypowiedzi osób badanych wskazują, że zaobserwowali oni zmiany w sferze życia wewnątrzrodzinnego, w sferze kultury i edukacji, w systemie społeczno-politycznym i w systemie ekonomicznym, a także w stanie środowiska naturalnego i bezpieczeństwa publicznego (Tabela 1).

W 1991 roku najwięcej zmian młodzież dostrzegła w sferze gospodarki i dominującym systemie politycznym a także w życiu kulturowym kraju.

Ponadto w I etapie badania młodzież ze starszej podgrupy wiekowej percypowała więcej przemian w warunkach życia niż młodzież z młodszej podgrupy. Znaczące różnice między tymi podgrupami wystąpiły w odniesieniu do liczby zmian w sytuacji rodzinnej oraz aktywności partii politycznych i grup religijnych. W tych sferach starsi badani zaobserwowali wię-

Tabela 1. Struktura liczebności zmian percepowanych przez młodzież w różnych sferach życia w 1991 r. i 1996 r.

Rodzaj zmian	Miejsca w hierarchii 1991		Miejsca w hierarchii 1996	
	15-latki	18-latki	15-latki	18-latki
I. System ekonomiczny	1	2	2	2
II. System polityczny	3	2	8	1
III. System edukacyjny	7	4	6	6
IV. Warunki zdrowotne i poziom opieki medycznej	7	4	1	3
V. Bezpieczeństwo publiczne	5	6	3	1
VI. Stosunki wewnątrzrodzinne	4	3	9	5
VII. Kultura	2	4	7	4
VIII. Stan środowiska naturalnego i jego ochrona	6	5	5	4

cej przemian niż ich młodszy koledzy. Natomiast wypowiedzi młodszych dziewcząt i chłopców wskazywały, że więcej zmian dostrzegali oni w stanie gospodarki kraju (np. w zaopatrzeniu rynku w artykuły konsumpcyjne) i w życiu kulturalnym regionu i miasta.

Analiza wyników II etapu badań pokazuje, że zmniejszyła się liczba zmian percepowanych przez młodzież w przeciągu ostatnich 2 lat. Rezultat ten może z jednej strony świadczyć o przekonaniu młodzieży, iż warunki życiowe stabilizują się a z drugiej strony — może być efektem faktycznego spowolnienia się tempa bądź ograniczenia liczby przemian w różnych sferach rzeczywistości.

W tym etapie najwięcej zmian dostrzeżono w sferze bezpieczeństwa publicznego, w systemie gospodarczym, politycznym oraz warunkach zdrowotnych i poziomie opieki medycznej (Tabela 1.).

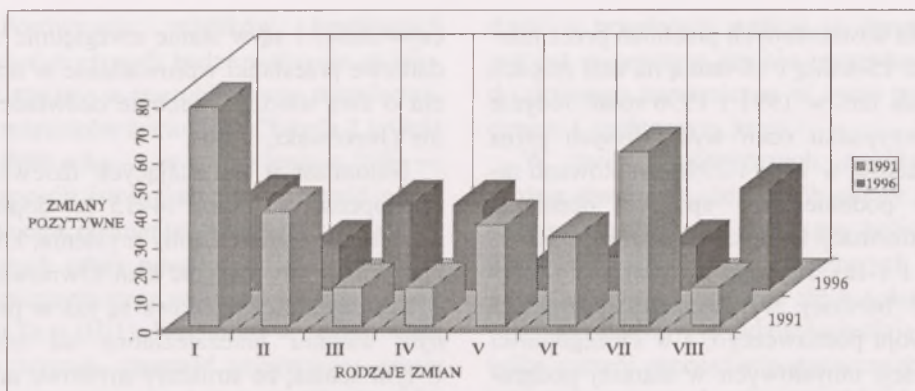
Natomiast najmniej zmian zanotowano w odniesieniu do systemu edukacji, stosunków wewnątrzrodzinnych oraz w sferze kultury.

Starsi badani zaobserwowali znacząco więcej przemian w życiu politycznym oraz w sferze bezpieczeństwa publicznego niż młodszy badani.

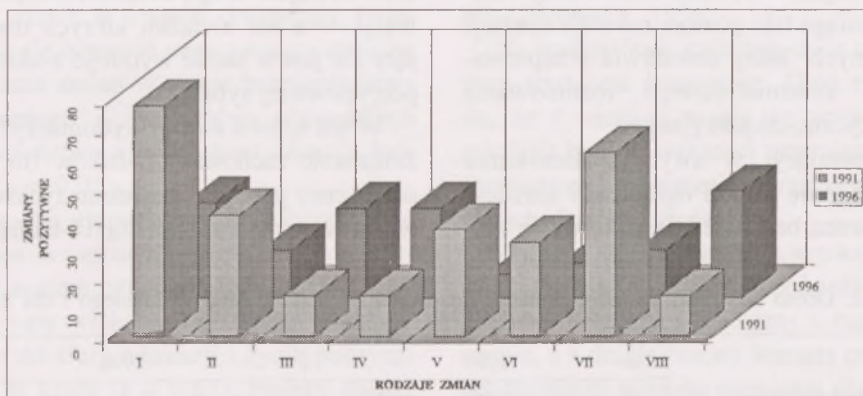
W II etapie badań podobnie jak w przypadku I etapu młodzież znajdująca się w II fazie adolescencji dostrzegła znacznie więcej przemian w warunkach życiowych niż dziewczęta i chłopcy znajdujący się w I fazie tego okresu rozwojowego.

Generalnie za najbardziej korzystne zostały uznane przemiany dotyczące systemu ekonomicznego i politycznego (Tabela 2). Natomiast najmniej pozytywnie oceniano znaczenie zaobserwowanych w warunkach zdrowotnych i poziomie opieki medycznej oraz w życiu wewnątrzrodzinnym. Najwięcej ocen negatywnych uzyskały zmiany

Rysunek 1. Częstość pozytywnego sposobu oceniania transformacji w warunkach życia przez młodzież 15-letnią w 1991 i 1996 roku

Rysunek 1a. Częstość pozytywnego sposobu oceniania transformacji w warunkach życia przez młodzież 18-letnią w 1991 i 1996 roku

Objaśnienia do rysunków I i 1a:

Treść celów: I — działalność społeczno-polityczna, II — satysfakcjonujący zawód, III — zawarcie małżeństwa, IV — narodziny dziecka, V — podróże, poznanie świata, VI — wysoka pozycja zawodowa, VII — wysokie dochody, VIII — opieka nad rodzicami

zaobserwowane w systemie bezpieczeństwa publicznego i systemie opieki społecznej łącznie z funkcjonowaniem służby zdrowia. Badana młodzież najmniej ocen negatywnych wystawiła przekształceniom w systemie edukacji oraz w stanie środowiska naturalnego i formach jego ochrony.

Analiza danych wykazuje, że młodzież znajdująca się w różnych fazach adolescencji ocenia zmiany zaobserwowane w otaczającej je rzeczywistości w sposób bardzo odmienny (Rysunek 1. i 1a). Współczynnik r_{ps} wskazuje na bardzo niski stopień podobieństwa w sposobie oce-

niania dostrzeżonych przemian przez młodzież 15-letnią i 18-letnią na obu etapach badań, tzn. w 1991 i 1996 roku. Jedynie w przypadku ocen wystawionych przez 18-latków w 1991 i 1996 zanotowano niskie podobieństwo sposobu oceniania transformacji kontekstu życiowego (Rysunek 1 i 1a). Rezultat ten możemy tłumaczyć bardziej wyrównanym poziomem rozwoju poznawczego, a w szczególności operacji umysłowych w starszej podgrupie wiekowej niż w młodszej podgrupie badanych. W świetle koncepcji inteligencji J. Piageta w II fazie adolescencji młodzież osiąga taki poziom rozwoju operacji formalnych, który umożliwia przeprowadzenie systematycznego rozumowania hipotetyczno-dedukcyjnego.

Dorastający, w swym rozumowaniu uwalniają się już od ograniczeń narzuconych przez bezpośrednią obserwację rze-

czywistości i są w stanie uwzględnić dodatkowe przesłanki wprowadzane w oparciu o swą wiedzę i zdobyte doświadczenie (Jurkowski, 1986).

Natomiast u dorastających dziewcząt i chłopców w wieku 14–15 lat dopiero kształtują się nowe formy myślenia, które będą stopniowo osiągać stan równowagi.

Ich czynności myślowe są już w pewnym stopniu uniezależnione od treści w tym sensie, że struktury myślowe mają charakter uogólniony. Jednak nadal podstawowymi przesłankami rozumowania są dane dostępne drogą bezpośredniej obserwacji — a nie związki, których dorastający nie jest w stanie wydobyć z aktualnie percypowanej sytuacji.

W ten sposób można wytłumaczyć dużą zmienność zachowań 15-latków (tu: sposobu oceny przemian kontekstu życiowego) w porównaniu z młodzieżą 18-letnią.

Tabela 2. Ocena znaczenia zmian warunków życiowych dla rozwoju indywidualnego i dla kraju

Rodzaje zmian	1991				1996			
	15-latki		18-latki		15-latki		18-latki	
	Oceny +	Oceny -	Oceny +	Oceny -	Oceny +	Oceny -	Oceny +	Oceny -
I. System ekonomiczny	78	10	70	14	32	12	36	30
II. System polityczny	41	6	72	12	16	14	48	28
III. System edukacyjny	14	10	54	10	30	10	16	14
IV. Warunki zdrowotne i poziom opieki medycznej	14	12	34	22	30	36	26	30
V. Bezpieczeństwo publiczne	36	12	20	22	8	48	4	70
VI. Stosunki wewnątrzrodzinne	32	8	28	24	12	10	18	16
VII. Kultura	62	10	38	10	16	22	14	30
VIII. Stan środowiska	14	18	12	14	36	12	40	8

Porównanie wyników uzyskanych w dwóch etapach badań wskazuje na istotne zmiany w sposobie oceny transformacji warunków życiowych (Tabela 2.). Otóż w 1996 roku — w zestawieniu z 1991 — w sposób istotny zmalała częstość pozytywnego oceniania przemian zaobserwowanych przez młodzież w systemie ekonomicznym oraz w sferze kultury i polityki ($\alpha = 0,01$). Natomiast w sposób istotny wzrosła częstość pozytywnej oceny zmian dotyczących stanu środowiska i sposobów jego ochrony przed dalszą degradacją ($\alpha = 0,01$). Jednakże w tym samym czasie w sposób drastyczny zwiększyła się częstość negatywnego sposobu oceniania zmian w stanie bezpieczeństwa publicznego i warunków zdrowotnych społeczeństwa a także stanu rozwoju kultury ($\alpha = 0,01$).

Na obu etapach badań najistotniejsze różnice w sposobie oceniania transformacji systemowych przez młodszą i starszą grupę wiekową wystąpiły w odniesieniu do sfery edukacji i życia politycznego w kraju ($\alpha = 0,01$). Należy dodać, że w I etapie badań młodzież ze starszej podgrupy wiekowej oceniała znaczenie tych przemian w sposób znacznie bardziej pozytywny niż młodsi badani. Natomiast w II etapie badań zależność ta została uchwycona tylko dla sposobu oceny transformacji w systemie politycznym.

Powyższy rezultat wskazuje na bogatszą wiedzę młodzieży znajdującej się w II fazie adolescencji na temat systemów społeczno-politycznych i jest wyrazem zaawansowania w formowaniu światopoglądu. Na tej podstawie można oczekiwać, że mło-

dzież w przededniu wejścia w dorosłość jest już w pewnym stopniu przygotowana do czynnego uczestnictwa w życiu politycznym i społecznym kraju.

W świetle powyższych rezultatów można stwierdzić, że sposób oceny znaczenia transformacji kontekstu życiowego dla rozwoju jednostki i szerszych kręgów społecznych zmienia się w toku dorastania. Zmiany te odzwierciedlają nie tylko rozwój procesów poznawczych ale też pozostają pod silnym oddziaływaniem szeroko rozumianych czynników środowiskowych (Tyszkowa, Przetacznik-Gierowska, 1996).

Na podkreślenie zasługują dwie uchwycone tendencje rozwojowe. Otóż okazało się, że z wiekiem nasila się przekonania młodych ludzi o ważności przemian zaobserwowanych w otaczającej rzeczywistości dla ich dalszego życia.

Z jednej strony młodzież w toku dorastania ocenia w sposób coraz bardziej pozytywny przemiany w egzo- i makrosystemie, a z drugiej strony wzrasta częstość negatywnego sposobu oceniania obserwowanych zjawisk.

W efekcie w miarę dorastania dziewczęta i chłopcy w bardziej zrównoważony sposób oceniają transformacje kontekstu ekologicznego. Poza tym okazało się, że większy pesymizm w sposobie oceny transformacji systemowych charakteryzuje dziewczęta.

Podsumowując, wyniki pokazały że liczba zmian percypowanych w poszczególnych sferach rzeczywistości jest uzależniona od wieku i płci, jak też od typu poczucia kontroli. Ponadto istotne różnice spowodowane wpływem czynnika wieku

i czasu historycznego wystąpiły w odniesieniu do liczebności zmian w systemie edukacji, warunkach zdrowotnych i w sferze kultury (istotność zmian odpowiednio na poziomie $\alpha = 0,05$, $0,01$ i $0,02$).

Na obu etapach badań osoby z poczuciem kontroli wewnętrznej nad własnym zachowaniem w sposób bardziej umiarkowany oceniały znaczenie zmiany kontekstu życiowego i rzadziej wystawiały oceny, bardzo pozytywne, jak też bardzo negatywne. Zależność ta była szczególnie widoczna w odniesieniu do systemu edukacyjnego, służby zdrowia i aktywności politycznej.

Należy zaznaczyć, że poczucie kontroli wewnętrznej częściej przejawiali chłopcy niż dziewczęta i częściej charakteryzowali się nim młodszy badani.

Jednak wpływ typu poczucia kontroli na oceny znaczenia zmian kontekstu życiowego nie okazał się istotny statystycznie dla całości zebranych danych.

WERYFIKACJA HIPOTEZY I

Pierwszoplanowe cele życiowe młodzieży okazały się podobne na obu etapach badań i niezależne od wieku, płci oraz od innych uwzględnionych czynników. Najważniejszym celem dla dorastających jest założenie rodziny i uzyskanie satysfakcjonującej pracy. Następne miejsca w hierarchii zajmują dążenia ukierunkowane na zdobycie wysokich dochodów i zachowanie dobrej kondycji zdrowotnej oraz uzyskanie satysfakcjonującego wykształcenia (tzn. zgodnego z zainteresowaniami i w wybranej szkole lub uczelni).

Mniej ważne okazały się dążenia skierowane na przyjemne spędzanie czasu, zabawę, zdobycie sławy czy podróżowanie.

Analiza planów życiowych z punktu widzenia ich charakterystyki temporalnej wskazuje, że jest ona zależna od wieku i płci badanych oraz typu poczucia kontroli (Tabela 3). Całość zebranego materiału pokazuje, iż w miarę dorostania pla-

Tabela 3. Wpływ zmiennych niezależnych i ich interakcji na rozmieszczenie głównych celów na horyzoncie czasowym

Treść celu	wiek (p)	płeć (p)	Pk	w × p	w × pk	p × pk	w × p × pk
Zawarcie małżeństwa		0,01		0,05			0,05
Narodziny dziecka	0,05						0,05
Satysfakcjonująca praca		0,05	0,01			0,05	
Wysokie dochody	0,05						
Opieka nad rodzicami	0,05	0,05					
Działalność społeczno-polityczna	0,01			0,05			

(pk — poczucie kontroli)

ny życiowe są konstruowane w coraz dłuższej perspektywie czasowej. Jednak znaczące różnice wystąpiły w lokalizacji temporalnej takich celów, jak: uzyskiwanie wysokich dochodów, moment narodzin dziecka, podjęcia opieki nad rodzicami oraz moment zaangażowania się w aktywność społeczno-polityczną.

Płeć okazała się ważnym wynikiem wpływającym na przewidywania dotyczące momentu zawarcia związku małżeńskiego, zdobycie satysfakcjonującej pracy i podjęcia się opieki nad rodzicami. Dziewczeta pragną zrealizować te cele w bliższej perspektywie temporalnej niż chłopcy. Średnie przyspieszenie wynosi odpowiednio 2;2, 2;5 i 4;0 lata. Ponadto okazało się, że dziewczeta pragną wcześniej zaangażować się w działalność społeczno — polityczną niż chłopcy. Zależność ta jest silniejsza w młodszej podgrupie wiekowej.

Wpływ interakcji płci, wieku i typu poczucia kontroli okazał się istotny dla umiejscowienia w horyzoncie czasowym celów związanych z wyborem partnera życiowego i prokreacją. Otóż dziewczeta, które są przekonane o sprawowaniu osobistej kontroli nad swym losem opóźniają moment zawarcia małżeństwa i prokreacji — i to tym bardziej, im są starsze. Zależności tej nie zaobserwowano w podgrupie chłopców.

Istotny okazał się też wpływ typu poczucia kontroli na oczekiwania młodzieży dotyczące momentu zaspokojenia aspiracji zawodowych. Otóż w planach dziewcząt z poczuciem kontroli wewnętrznej — jest on osadzony bliżej teraźniejszości niż w planach pozostałych osób.

Całość rezultatów wskazuje także na pewne przesunięcia w hierarchii częstotliwości występowania głównych celów życiowych, które zaszły w ostatnich 5-ciu latach. Otóż w 1996 roku w planach życiowych młodzieży częściej niż w 1991 roku pojawiają się takie cele, jak: wysokie dochody, założenie rodziny, dobre zdrowie, satysfakcjonujące wykształcenie, wypoczynek, a także zdobycie sławy i podjęcie opieki nad rodzicami. Natomiast rzadziej występują dążenia ku karierze zawodowej, użyteczności dla kraju i poznawaniu świata poprzez podróżowanie (Rysunek 2.).

W toku analizy porównawczej uchwyczone zostały również różnice w sposobie strukturalizacji planów życiowych formowanych przez młodzież w 1991 i 1996 roku (Rysunek 3). Wyniki z I etapu wskazywały, że większość dziewcząt i chłopców planowała spełnienie w fazie debiutu w dorosłość aż 7 dążeń — z 8 najczęściej wymienianych przez badanych a w następnej fazie rozwojowej oczekiwano spełnienia tylko jednego dążenia (opieka nad rodzicami). Wynik ten może być uznany za wskaźnik nadmiernego zaangażowania celów w fazie rozwojowej najbliższej teraźniejszości. Świadczy on też o rozwinięciu stosunkowo krótkiej perspektywy czasu przyszłego i może sugerować — w świetle poglądów J. Piageta — ograniczenia dla procesu formowania autonomii podmiotu (por. Piaget, 1970).

Rezultaty II etapu wskazują na bardziej równomierne rozlokowanie oczekiwań młodych ludzi w perspektywie czasu przyszłego. Młodzież badana w 1996 roku planowała, iż w pierwszej fazie rozwojowej wczesniej dorosłości zrealizuje 5 głównych

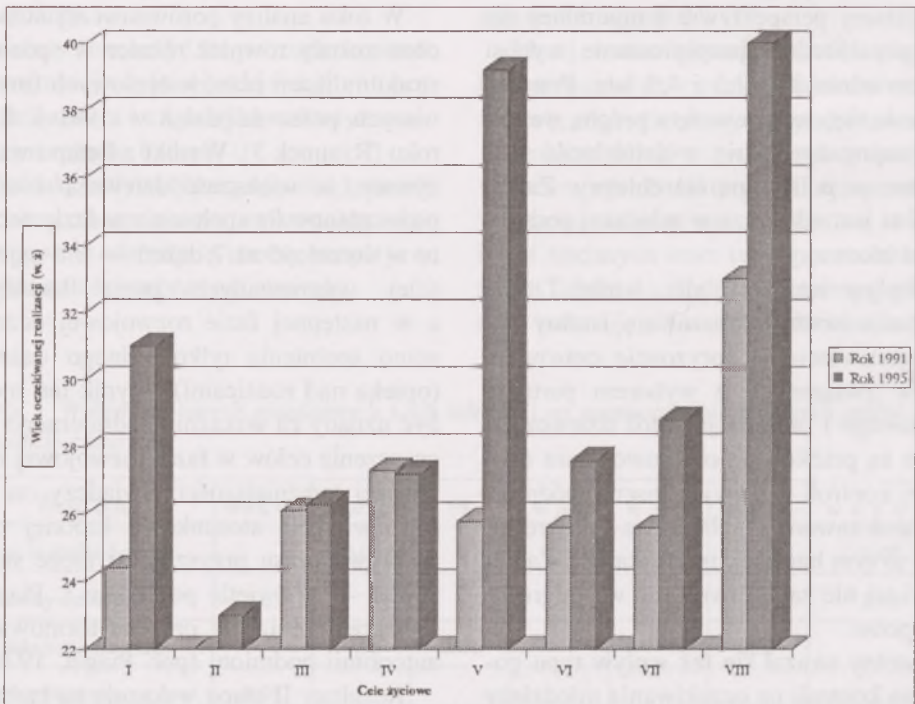

celów życiowych, w drugiej fazie — 1 i w kolejnej — 2 cele. Oznacza to, że formowała rozleglejszą wizję swej przyszłej drogi życiowej, bo obejmującą aż 3 fazy rozwoju: fazę debiutu w świecie dorosłych, wchodzenia w lata trzydzieste i fazę stabilizacji w erze wczesnej dorosłości (wg koncepcji D. Levisona) (Levison, 1986).

Całość przedstawionych powyżej rezultatów stanowi potwierdzenie dla I hipotezy badawczej.

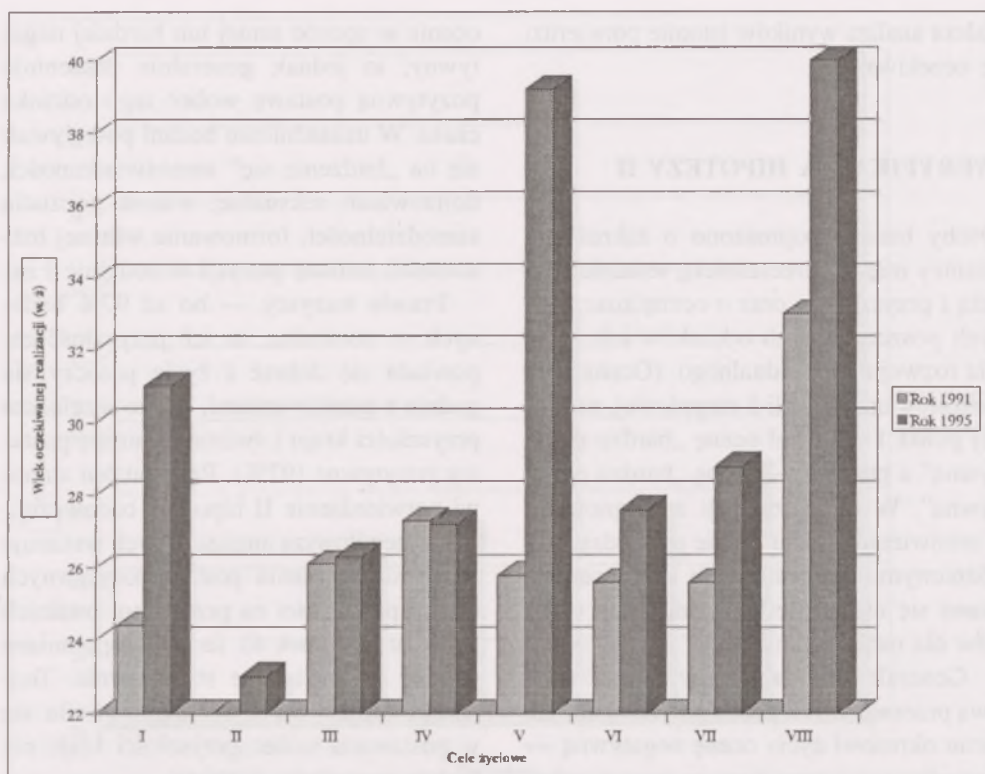
Zestawiając wyniki dotyczące struktury i treści planów młodzieży — uzyskane na

obu etapach — z rezultatami odnoszącymi się do rodzaju zmian zaobserwowanych przez badanych w warunkach życia oraz sposobu oceny tych zmian — można uzyskać interesujący obraz zależności. Otóż rezultaty te wskazują, że stabilizowanie się kontekstu życiowego tworzy korzystne warunki dla bardziej realistycznej strukturalizacji planów i sprzyja wydłużaniu perspektywy przyszłości u młodego pokolenia. Oczekuje się, że zależność ta znajdzie dodatkowe potwierdzenie w poprawie samopoczucia dorastających dziewcząt i chłopców. Czy

Rysunek 2. Rozmieszczenie celów w horyzoncie czasowym

Objaśnienia do rysunku 2: Treść celów: I — założenie rodziny, II — zdobycie wysokiej pozycji zawodowej, III — wysokie dochody, IV — dobre zdrowie, V — użyteczność dla kraju, VI — dobra edukacja, VII — opieka nad rodzicami, VIII — podróże, poznanie świata, IX — miłe spędzanie czasu wolnego, X — zdobycie sławy

Rysunek 3. Rozmieszczenie celów w horyzoncie czasowym
Objaśnienia jak w rys. 1

Dane do rysunku 3. Przewidywany wiek realizacji celu

Cel	1991	1995
I	24,4	31,0
II	22,0	23,0
III	26,1	26,3
IV	27,3	27,2
V	25,8	39,2
VI	25,6	27,6
VII	25,6	28,8
VIII	33,0	34,0

dalsza analiza wyników istotnie potwierdzi te oczekiwania?

WERYFIKACJA HIPOTEZY II

Osoby badane poproszono o zakreślenie granicy między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością oraz o ocenę znaczenia tych poszczególnych odcinków ich życia dla rozwoju indywidualnego. (Ocena była dokonywana na skali 5-stopniowej, na której punkt 1 oznaczał ocenę „bardzo negatywną” a punkt 5 — ocenę „bardzo pozytywną”. W tej prezentacji zrezygnowano z omówienia układu granic pomiędzy wyróżnionymi okresami czasu a skoncentrowano się na ocenie znaczenia tych okresów dla osób badanych).

Generalnie badani najwyżej oceniali swą przeszłość. Nieliczna grupa wystawiła temu okresowi życia ocenę negatywną — powołując się przy tym na swe przykre doświadczenia rodzinne takie jak np. rozwód rodziców, kłótnie w domu, śmierć bliskiej osoby (brata), brak promocji do następnej klasy itp. Na I etapie ocenę negatywną wystawiło 9% badanych a na II etapie — 12%. Jest to rezultat dość niepokojący, albowiem wskazuje, że co 10-ty dorastający wchodzi w teraźniejszość z poczuciem krzywdy i wynosi z wcześniejszych etapów — swego obiektywnie krótkiego życia — na tyle przykre doświadczenia, że są one w stanie wywołać negatywną ocenę przeszłości. Natomiast teraźniejszość jest przez większość badanej młodzieży oceniana pozytywnie (81%). Chociaż młodzież wiele zjawisk dostrzeganych w otaczającym ją świecie

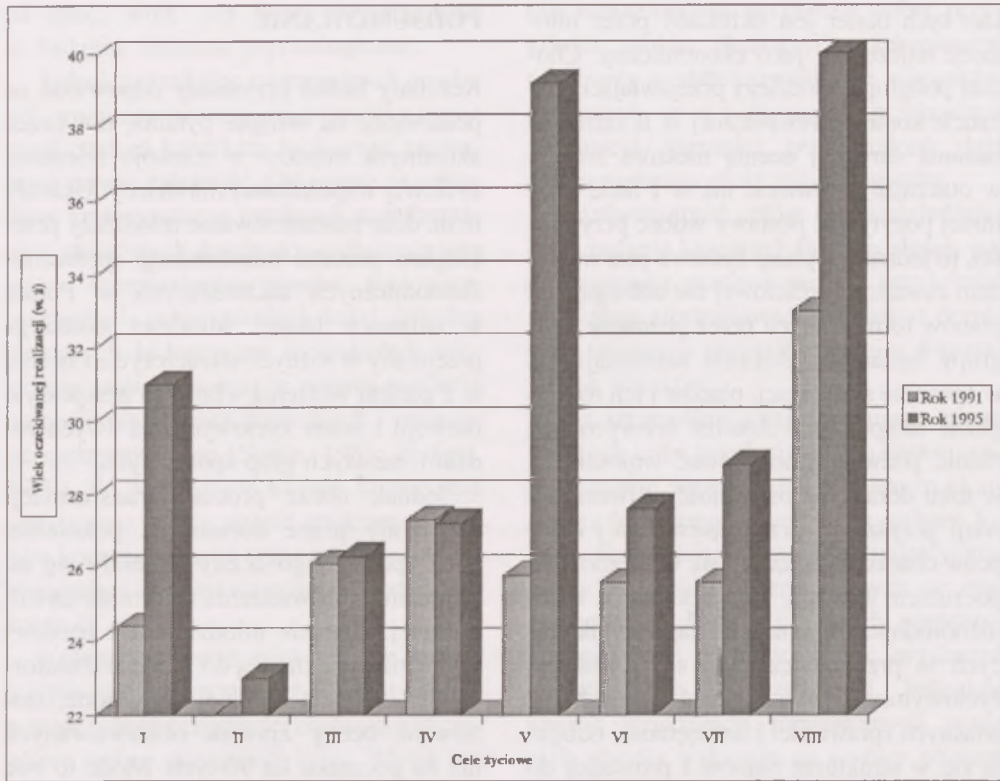
ocenia w sposób mniej lub bardziej negatywny, to jednak generalnie prezentuje pozytywną postawę wobec tego odcinka czasu. W uzasadnieniu badani powoływali się na „budzenie się” samoświadomości, dojrzewanie seksualne, wzrost poczucia samodzielności, formowanie własnej tożsamości, zmianę pozycji w rodzinie i in.

Prawie wszyscy — bo aż 97% badanych — stwierdza, że ich przyszłość zapowiada się dobrze i życie potoczy się godnie z oczekiwaniami. Także względem przyszłości kraju i świata dominują postawy pozytywne (92%). Rezultat ten stanowi potwierdzenie II hipotezy badawczej.

Szczegółowsza analiza danych wskazuje na wzrost nasilenia postaw pozytywnych wobec przyszłości na przestrzeni ostatnich 5-ciu lat (Rysunek 4). Jednak wspomniane różnice nie są istotne statystycznie. Tendencja wzrostowa wyraźniej ujawniła się w postawach wobec przyszłości kraju niż wobec przyszłości osobistej.

W świetle wyników badań zarysowała się jeszcze jedna tendencja zmian rozwojowych na tle przekształceń kontekstu ekologicznego. Okazało się, że z wiekiem badanych zmniejsza się natężenie pozytywnych postaw zarówno wobec przyszłości osobistej, jak i wobec przyszłości kraju. Zależność ta była najważniejsza w podgrupie młodzieży przekonanej o sprawowaniu kontroli (wewnętrznej) nad swym zachowaniem i jego konsekwencjami. Postępujący w toku dorastania rozwój sfery poznawczej i coraz bogatsze doświadczenie są podstawą dla pełniejszego rozpoznania własnych umiejętności i sprawności, i uświadomienia sobie przez podmiot realnych barier dla w pełni autonomicznego rozwoju. Chara-

Rysunek 4. Postawy młodzieży wobec przyszłości

Objaśnienia do rysunku 4:

Treść itemów: I — moja przyszłość zapowiada się dobrze, II — moje życie będzie włączywą drogą, III — dostrzegam wiele jasnych stron w mojej przyszłości, IV — przyszłość kraju zapowiada się dobrze

Dane do rysunku 4

Natężenie postawy		
Treść postaw	1991	1995
I	3,0	3,2
II	2,8	3,0
III	3,1	3,4
IV	2,2	2,6

którą z tych barier jest określany przez młodzież najczęściej jako ekonomiczny. Choć podgrupa młodzieży przejawiającej poczucie kontroli wewnętrznej w II fazie dorastania surowiej ocenia niektóre zmiany w otaczającym świecie niż w I fazie i ma mniej pozytywne postawy wobec przyszłości, to jednak jej plany życiowe pod względem zawartości treściowej nie odbiegają od planów formowanych przez pozostałe podgrupy badanych. Różnice zaznaczają się w sposobie strukturacji planów i ich rozciągłości temporalnej. Analiza uchwyconych różnic pozwala sformułować wniosek, że w toku dorastania ostrożność w tworzeniu wizji przyszłości przez dziewczęta i chłopców charakteryzujących się wewnętrznym poczuciem kontroli. Uświadomienie sobie różnorodnych ograniczeń i zagrożeń tkwiących w przekształcającym się kontekście życiowym, jak i świadomość niedostatków własnych sprawności i umiejętności odbijają się w strukturze planów i prowadzą do wzrostu realizmu oczekiwań dotyczących przyszłości osobistej. Realizm ten — jak już wspomniano — zaznacza się m.in. mniejszym optymizmem postaw temporalnych. To z kolei może stwarzać szansę dla płynniejszej tranzycji ku dorosłości i efektywniejszej realizacji zadań życiowych specyficznych dla tego okresu rozwojowego. Należy zaznaczyć, że podgrupa osób o wewnętrznym poczuciu kontroli nie jest zbyt liczna. Obejmuje ona 33% dziewcząt i chłopców w I fazie adolescencji i 21% osób badanych znajdujących się w II fazie tego okresu rozwojowego.

PODSUMOWANIE

Rezultaty badań przyniosły odpowiedź na postawione na wstępie pytania, dotyczące aktualnych trendów w rozwoju orientacji życiowej współczesnej młodzieży. Ukazały m.in. duże zainteresowanie młodzieży przebiegiem procesu transformacji społeczno-ekonomicznych zachodzących w Polsce w ostatnich latach. Młodzież dostrzega przemiany w różnych sferach życia i ocenia je z punktu widzenia własnych perspektyw rozwoju i szans życiowych dla swych rodzin i szerszych grup społecznych.

Jednak obraz procesu transformacji stworzony przez dorastające pokolenie, jak i sposób jego oceny zmieniły się od momentu wprowadzenia reform do chwili bieżącej. Obecnie młodzi ludzie bardziej krytycznie podchodzą do procesu transformacji i formują bardziej wyważone, stonowane oceny zjawisk obserwowanych niż na początku lat 90-tych. Może to być efektem lepszej znajomości istoty zachodzących przemian wynikającej z faktu, iż początki dojrzewania dziewcząt i chłopców przypadły na wstępny etap transformacji — a zatem młodzi ludzie zdążyli już doświadczyć zarówno pozytywnych, jak i negatywnych ich konsekwencji.

Pomimo dużej wrażliwości dorastających na zachodzące przekształcenia — ich oczekiwania życiowe nie uległy żadnym drastycznym modyfikacjom w początkowym okresie transformacji ustrojowej. Plany życiowe młodzieży nadal odzwierciedlają utrwalony kulturowy prototyp life-span i nadal obejmują zadania specyficzne dla kolejnych faz dorosłości. Nie znaleziono tu istotnych różnic ze względu

na płeć, wiek czy inne uwzględnione w badaniu zmienne psychologiczne.

Jednak poszukując ewentualnych powiązań pomiędzy stworzonymi planami a oceną przekształceń kontekstu życiowego zauważono pewną zależność. Otóż wraz ze wzrostem krytycyzmu w ewaluacji transformacji systemowych doszło do wydłużenia wymiaru temporalnego planów życiowych tworzonych przez młodych ludzi. Według niektórych badaczy jest to wskaźnik większego zaawansowania w rozwój myślenia na poziomie operacji formalnych i rozwoju perspektywy czasu (Nuttin, 1985; Piaget, 1970). W powyższym świetle szczególnie pozytywnie należy ocenić strukturację planów konstruowanych przez młodzież charakteryzującą się wewnętrznym poczuciem kontroli.

Kolejnym zauważonym trendem rozwojowym jest wzrost natężenia pozytywnych postaw wobec przyszłości osobistej a szczególnie wobec przyszłości kraju. Wynik ten jest szczególnie interesujący w zestawieniu z równocześnie zarysowującą się tendencją do bardziej umiarkowanych (mniej entuzjastycznych) ocen procesów transformacji systemowych. W świetle uzyskanych rezulta-

tów wzrost optymizmu postaw wobec przyszłości można tłumaczyć przekonaniem młodzieży o stabilizowaniu się warunków życiowych, co w połączeniu z przejawianą akceptacją kierunku przekształceń daje zaobserwowany efekt psychologiczny.

Zarówno treść celów odzwierciedlających zadania kolejnych faz dorosłości, jak i pozytywna postawa wobec przyszłości pozwalają sformułować wniosek o dominacji orientacji przyszłościowej u dorastających Polaków.

Na szczególną uwagę zasługuje grupa młodych ludzi przekonanych o sprawowaniu kontroli wewnętrznej nad swym aktualnym funkcjonowaniem i przyszłymi losami. Formułują oni mniej entuzjastyczne oceny przemian obserwowanych w otaczającym ich świecie i niekiedy prezentują krytyczne postawy wobec wydarzeń oczekiwanych w przyszłości. Jednakże sposób strukturacji formowanych przez nich planów wskazuje na wyższy poziom adaptacji do nowych warunków rozwojowych a to z kolei stwarza szansę na efektywniejszą realizację ich zamierzeń życiowych w najbliższej przyszłości.

LITERATURA

Bandura A. (1981), Self — referent though: a developmental analysis of self — efficacy. [w:] J. H. Flavell, L. Ross (red.), *Social cognitive development: Frontiers and possible futures*. Cambridge University Press.

Bandura A. (1987), Perceived self-efficacy: Exercise of control through self-belief. [w:] J. P. Dauwalder, V. Hobbi, M. Perrez (red.), *Annual series of European research in behavior therapy*. vol 2. Lisse, The Netherlands: Swets and Zeitlinger.

Bandura A. (1989), Self-regulation of motivation and action — through internal standards and goal systems. [w:] L. A. Pervin (red.), *Goal concepts in personality and social psychology*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Cottle T. J. & Howard P. (1972), Temporal differentiation and undifferentiation: A study of the structure of Indian adolescents' perception of time. *Journal of Genetic Psychology* 121, 215–233.
- Hoornaert J. (1973), Time perspective: Theoretical and methodological considerations. *Psychologica Belgica* XIII, p. 265–294.
- Inhelder B., Piaget J. (1970), *Od logiki dziecka do logiki młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Jurkowski A. (1986), *Ontogeneza mowy i myślenia*. Warszawa: WSiP.
- Levinson D. J. (1978), *The seasons of a mans life*. New York: A. Knopf.
- Nuttin J. (1985), *Future time perspective and motivation: theory and research method*. Leuven, Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Pietrasiniński Z. (1990), *Rozwój człowieka dorosłego*. Warszawa: WP.
- Reykowski J. (1990), Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności. [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*. Poznań: Wydawnictwo Nakom.
- Rotter J. B. (1966), Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80.
- Sokołowska J. (1993) *Przewidywania i wybory a przekonanie o własnej kontroli*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Tyszkowa M. (1986), *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.
- Tyszkowa M., Przetacznik-Gierowska M. (1996). Ekologiczne uwarunkowania rozwoju psychicznego człowieka. [w:] M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa. *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Voler M. de (1979). Time orientation: A review. *Psychologica Belgica* XIX — 1, 61–79.